

УДК: 39:791.66

Рысмендеева Н. К., издатель, r-nazgul@mail.ru
И. Арабаев ат. КМУ

ЧҮКӨ – САЛТТУУ МАДАНИЯТТЫН СИМВОЛУ

Макалада көчмөн элдердин, анын ичинде кыргыздардын материалдык-руханий маданиятынын көрүнүктүү символу болгон чүкөнүн мааниси, оюн каражаты катары сакталуусу, анын конуш абалдарынын аталыштары тууралуу айтылды.

Өзөктүү сөздөр: чүкө, чүкө оюндары, элдик оюндар, көчмөндүк жашоо образы, «Манас» эпосу.

Рысмендеева Н. К., соискатель, r-nazgul@mail.ru
КГУ им. И. Арабаева

АЛЬЧИК – СИМВОЛ ТРАДИЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

В статье рассказывается о значении альчики, как о выдающемся символе материально-духовной культуры кочевых народов, в том числе кыргызов, о сохранении альчики, как средств для игр, а также наименований положений астрагалов во время игры.

Ключевые слова. Альчик (астрагалы), игры в альчики, народные игры, кочевой образ жизни, эпос «Манас».

Rysmendeeva N.K., postgraduate, r-nazgul@mail.ru
Arabaev KSU

ALCHIK - A SYMBOL OF TRADITIONAL CULTURE

The article describes the importance of astrogals as an outstanding symbol of the material and spiritual culture of nomadic peoples, including Kyrgyz. About keeping astrogals as means for games, as well as the names of the positions of astrogals during the game.

Keywords. Astragalus, astragalus games, folk games, nomadic lifestyle, "Manas" epic.

Оюндар – аң-сезимдин материалдык көрүнүшү. Аң-сезимдин аңдалуусунун, дүйнөнү таануунун ыкмасы катары оюндар эволюциялык өнүгүүгө дуушар болуп турушкан. Адамдардын жашоо образы, тиричилиги оюндардын жаралуусуна таасирин тийгизген. Эмгектик, согуштук жана тиричилик каражаттары оюнга салынып, балдардын дене түзүлүшүнүн чыңдалуусуна, адеп-ахлактык мүнөзүнүн курчушуна өбөлгө түзүп, согуш өнөрүнө үйрөтүүдө да оюндардын мааниси чоң болгон. «Жоокердик турмуш, казаттар, салгылашуулар адамдардын кыймыл-аракетинин ыкчам, шамдагайлыгын талап кылган. Бул, албетте, элдик оюндардын калыптануусуна өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Ал эми жоокердик турмуштун аякташы менен мындай оюндар жоокердик келбетин өзгөртүп (м., жаа атыш), кээ бирлери таптакыр эле жоголуп да кеткен (эр сайыш)» [1: 40].

Бүгүнкү күндө заманга ылайыктап, согуштук, тиричиликтик мүнөз күткөн элдик оюндарды спорттук оюндардын түрүнө айландырууга толук мүмкүнчүлүктөр бар. Андыктан кыргыз элинин колдонулбай, унутта калып жаткан оюндарын кагаз бетинде кайталап гана тим болбостон, элдин турмуш-тиричилигине жайылтылышына, алардын кеңири колдонулушуна шарт түзүп берүү, заманбап эрежелерин иштеп чыгуу чыныгы эр-азаматтардын, патриоттордун тарбиялануусуна, ошондой эле элдик, улуттук нукура көрөңгөнүн сакталышына да өз салымын кошмок. Мындай иштер улуттук спорт федерациясынын илимий чөйрө (айталы, тарыхчылар, этнографтар) менен ымалалашып жасаган аракетинин натыйжасы болмокчу. Чынында эле, азыркы учурда

кыргыз элинин кээ бир оюндары тууралуу маалыматты биз элдик оозеки чыгармаларда гана кездештирип, алардын көпчүлүгү турмушта колдонулбай калгандыгын көрүп келебиз.

Оюндарды изилдөөдө төмөнкүдөй жагдайды байкоого болот: оюн – мезгил аралыгында кандайдыр бир окуяга, кырдаалга байланыштуу жагдайга үндөш, аны чагылдырып турат, б. а., фактылык, чындык көрүнүштүн өзү карт тарых барактарында калса да, анын элеси бүгүнкү күндө да оюндарда сакталып калган. Алсак, жаа атуу, качандыр бир убакта негизги согуш өнөрү болсо, бүгүнкү күндө ал жамбы атуу, бутага атуу сыяктуу улуттук спорт оюндарынын түрүнө айланган. Демек, оюндарды этнографиялык иликтөөгө алуу менен, биз элдин турмушунда болуп өткөн олуттуу окуяларды, тарыхый фактыларды калыбына келтирүүгө, деталдаштырууга, конкреттештирүүгө мүмкүнчүлүк алабыз. Элдин социалдык-маданий өнүгтө өзгөрүүлөргө, жаңыланууларга дуушар болуусу – элдик оюндарга да тиешелүү көрүнүш. Андыктан Ф. Ратцелдин: «Оюндар – адамдардын жашоо образы жана алардын жашоого болгон көз карашы тууралуу кундуу далилдик» - деп айтканы жөндүү [2: 74].

Алгачкы оюндар оюн-зооктук мүнөзгө ээ болуу менен, стихиялуу түрдө өнүккөн. Тарыхый өзгөрүүлөр, өсүүлөр, жашоо образынын калыптанышы, коомдогу мамилелердин турукташуусу менен, акырындап ал системдүү ырааттуу өнүгүү жолуна түшө баштаган. Кыргыз элинин байыркы замандардан бери ойнолуп келген улуттук оюндары тууралуу бүгүнкү күндө так маалымат жок. А. Касенов тарыхый булактарда, кеңири белгилүү илимий адабияттарда, элдик фольклордо 400дөн ашуун оюндар жана оюн-зооктор бар деп белгилейт [3: 137]. Ал эми А. Тыныбековдун (1888-1951) КР Улуттук илимдер академиясынын Кол жазмалар фондусунда сакталган маалыматы боюнча, кыргыз элинин 50гө жакын элдик оюну эске алынат [4: 4-5]. Алардын арасында: *ордо атыш, упай атышуу, канымдат, жедирмек-сасымай, канталмек-өкчөмөк* чүкө оюндары тууралуу айтылган. А. Касенов «Манас» эпосунда кыргыз элинин улуттук оюндарынын жүздөн ашуун түрүн кездештирүүгө болот деген пикирди да айткан [4: 143.]. «Кыргыз элинин турмушунун энциклопедиясы эсептелген «Манас» эпосунда, болжолдуу, жүздөгөн элдик оюндар тууралуу маалыматты тапса болот», - деп манасчы Дөөлөт Сыдыков да тастыктайт. Чүкө оюндарына байланыштуу эпизоддор эпосто кеңири берилген жана дээрлик бардык варианттарда кездешет.

Оюндардын элдин турмушунда кеңири орун алышы, мезгил аралыгында учукту улап, улам байытылышы эволюциялык өнүгүүнүн баскычтарында адамдын аң-сезимин өстүрүүнүн ыкмасы катары маанисинин кундуу экендигинен кабар берип турат. Ал эми мифтик, уламыштык, жомоктук, дастандык эволюциялуу жолду басып өткөн эпостордо элдик оюндар тууралуу айтылышы – мыйзам ченемдүү көрүнүш.

«Манас» эпосуна кайрылсак, Көкөтөйдүн ашында эң көрүнүктүү эпизоддордун катарына ашта өткөрүлүүчү оюн-зоокту мисал келтирсе болот. Мындай көрүнүш – адамзаттын тарыхында тамыры терең жайылган көрүнүштөрдүн бири. «Өлгөндөргө аш берүү байыркы Орусияда да кездешүүчү. Аш аскердик машыгуу көнүгүүлөр менен коштолгон. Байыркы Грецияда, «Илиадада» белгиленгендей, гимнастикалык мелдештер аш бергенде өткөрүлгөн» [5: 9]. Байыркы Грецияда философ Анаксагор көзү тирүүсүндө бардык шаан-шөкөттөрдөн баш тартып, өзү өлгөн күнү ага арнап жаштардын оюн-зоокторун уюштуруусун суранган [6]. Белгилүү болгондой, мифтик дүйнө таанымда калыптанып калгандай, өлүм жалган дүйнөдөн чын дүйнөгө өтүүдөгү бир абал деп эсептөө менен, чын дүйнөгө кирүүнү майрам деп эсептеп, бул процессти мүмкүн болушунча майрамдык шаан-шөкөттөр менен коштоого умтулушкан. «Тиги дүйнөгө» маркумдун эң жакын буюм-теримдери кошо көмүлгөн. Буга мисал катары

тарыхый узак мезгил аралыгында ар кыл цивилизациялардын маданиятына тиешелүү археологиялык казуулардан маркумдун жанынан табылган ар кандай табылгалардын арасында кеңири таралган чүкөлөрдү айтууга болот. Мындай табылга-чүкөлөр көчмөн цивилизациясынын көрүнөө мисалы. К. Дервенистин сөзү менен айтканда: «Чүкөлөр Атлантикадан тартып Урал тоолоруна чейин, Америкадан тартып Монголияга чейин ойнолуп келген жана да ойнолуп жатат» [7: 3].

Көчмөн турмуш кыргыз элинин заттык жана руханий байлыгынын калыптануусунун өзөгүндө туруп, улуттук маданияттын, каада-салттын негизги аныктоочусу катары өз изин калтырган. Көчмөн элдин жасаган-кылган ишинде, алган билиминде, жашаган үйүндө (боз үй), кийген кийиминде, жеген тамагында, колдонгон буюмдарында, ойногон оюнунда ашыкча шөкөттүүлүккө жол берилбей, жөнөкөйлүк, ошол эле учурда, функционалдуулук жана философиялык чабыттуулук орун алган. Көчмөндүк турмуштун кыртышында жаралган эмпирикалык көнүгүүлөр адегенде, элдик, андан соң улуттук оюндар болуп сакталып калган. Көчмөндүк турмуштун көөнө көрүнүштөрүнүн бири болгон чүкө оюндары атайын ойнолуучу жайды (имаратты, же атайын курулган аянтты), кымбат каражаттарды, дагы башка ресурстарды талап кылбайт, ыңгайлуу болгон бардык жерде ойноло берет. Ал эми оюн каражаты болгон чүкөлөр – тамак-ашта колдонулуучу азык катары иштетилгенден кийин андан калган малдын сөөгү. Аны жасоо үчүн кандайдыр бир эмгек же башка да аракеттер талап кылынбайт, аны өздөштүрүүдө материалдык чыгым сарпталбайт, ал – табигый даяр материал.

Оюндун өздөштүрүлүшү, өнүктүрүлүшү менен улам жаңы оюндар чыга берген, б. а., ар бир чүкө оюнунда кыргыз элинин руху, дүйнө таанымы тааныла берген. Кыргыз элинин өзүнүн ким экенин таанытуунун (самоидентификация) бирден-бир ыкмасы – чүкө оюндары десек, жаңылыштык болбойт. Көчмөндүк турмушта ар бир үйдө жүздөгөн, миңдеген чүкө болгон. Кыргыздын турмуш-тиричилиги малчылык менен байланыштуу болгондуктан, чүкө чогултуу кыйынчылык туудурган эмес. Чүкөлөрдү ар кандай түскө боёп алып, алар менен түрдүү оюндарды ойношкон. Чүкө оюндарында колдонулуучу ар бир компонент: *чыйбыт*, *чүкө (койгут)*, *сака*, *эңке*, *томпой*, *абалак* – булардын ар биринин оюнда аткарган милдети жана өзүнө мүнөздүү мааниси бар.

Койдун чүкөсү – *койгут* (кээде аркардын кичирээк сакасы да койгут делет); эликтики – *элик бапый*; тоо теке, аркар, кулжаныкы, койдун чоң чүкөсү – *сака*; эчкиники – *чыймыт (чыйбыт)*; уйдуку – *томпой (домпой, доңкей)* деп аталат [8: 30]. *Абалак* – мүйүздөн төрт кырдуу жасалып, негизинен, ордо оюнунда гана колдонулат. Кыргыздарда жана казак элинде чүкөлөрдүн аталыштарын салыштырып көрөлү: *койгут* – *ойла* – чүкө, ашык; *чыйбыт*, *чыймыл* – *ешкімер* – эчкинин чүкөсү; *кеней*, *кентай* – чакан чүкө; *сака* – *саа* – койдун же аркардын чоң чүкөсү; *эңке* – *лжаз* – текенин чүкөсү; *шкейт* – газелдин чүкөсү [<https://www.maam.ru/detskijasad/kazahskie-nacionalnye-igry-asyk.html>]. Мындан дүйнө элдеринин оюндарында, ойноо каражаттарында окшоштуктарды, параллелдерди табууга болот, бирок тигил же бул элдин этностук баалуулуктарын чагылдырган өзгөчөлүктөрү сакталарын белгилеп кетүү керек. Чүкөнүн, анын конуш абалдарынын аталыштары дүйнө элдеринде кандайча аталышка ээ экендигине көңүл бурсак:

Чүкөнүн жана анын конуш абалдарынын аталыштары

кыргызча	чүкө, ашык	таа	айкүр	чик	бөк	оңко	тоңко	кыңкай	томпой, домпой
грек-латын	Астрагал ἀστράγαλοι -	koop куун	chion чион	hyption хиптион	pranes паренс				
казакча	aşik	тэйке, тобо	алшы	шиге, чик	буге, бук	омпы	шоай	ынжы же жантай	топай, сомпай
түркмөн-чө	aşik	Towha	Alçy	Jikge	Tükge				
өзбекче	oshiq	тавка	алча	чикка	пикка				
түркчө	aşik	tohan	kör	çik	tap				
хакасча	хазык	таах, таха	алц алчы	сога сынга	пёге мёге				
монгол-чо	шагай	морин	үхэр	хонхо	бухэ		тэмээн		
тыва	кажык	стол	сак	гатш	пук				
аджария	кочи, кочики	то (ты) хани	ал (цы) чу	тапи	чуки				
орусча	бабки альчики, костыга	ничка	плоцка	ничка	жог				панок, биток
дон казак-тары	айдан альчик	тала	арца	чик	бук				

Жогоруда көрүнүп тургандай, айрым фонетикалык өзгөчөлүгү болбосо, чүкөнүн жана анын конуш абалдарынын көчмөн элдерде аталыштарында жалпылык байкалып турат. Бир караганда, жөнөкөй эле малдын туягынан алынган сөөк, бирок ал сөөктүн ар бирине, ар бир конуш абалына энчиленип ат берилиши ага өзгөчө көңүл бурууну талап кылат. Анткени энчилүү ат – бул кандайдыр бир нерсенин өзгөчө аталышы. Демек, чүкөлөргө көчмөн элдеринде өзгөчө мамиле кылынган. Андыктан «өзгөчө» сөөктүн бүгүнкү күндө да жоголбой полисемантикалык сакралдуу мааниси сакталып келиши, аны менен ойнолуучу оюндардын көптүгү чүкөлөрдүн терең философиялык мааниге ээ экендигинен кабар берип турат.

Чүкө оюндары адамзаттын оюн ишмердигинин алгачкыларынан болгон. Чүкө оюндары байыкы доорлордон тартып бүгүнкү күнгө чейин ойнолуп келүүдө. Байыркы Римде жана Византияда чүкө оюндары кеңири таралган оюндар болгон. Бизге жеткен айрым булактардан байыртадан ойнолуп келген чүкө оюндарынын түрлөрүн кездештиребиз. Мезгилдик жана мейкиндик жактан алганда да чүкө эң байыркы жана кеңири жайылган түшүнүктөрдүн бири экендигин жогорудагы жадыбал дагы бир ирет тастыктап турат. Европа, Азия, Сибирь – дээрлик бардык жер шарында чүкөгө байланышкан түшүнүктөр, ырым-жырымдар, оюндар, сакралдуу ритуалдар ж.б. көрүнүштөр кеңири жайылгандыгын көрүүгө болот.

Алтай-түрк, монгол көчмөн элдердин дээрлик бардыгында чүкө оюндары кездешет. Жогоруда келтирилген мисалдан улам тиешелүү болгон оюндарды иликтеп,

талдап отуруп, эрксизден Й. Хейзинганын: «Бардык элдердин ойногон оюндары окшош», - деген сөзү эске келет.

Бүгүнкү күндө кыргыз элинде чүкө оюндарынын 60га жакын түрлөрүн кездештирүүгө болот. Албетте, бул көрсөткүч кандайдыр бир калыпка салынган, такталган сан деп айтуудан алыспыз. Бул багытта атайын илимий изилдөөлөр буга дейре жүргүзүлбөгөндүктөн, бул тизме алдыда дагы толукталып, илимий жаңы гипотезалар жаралары шексиз.

Кыргызстандын түндүгүндө жана түштүгүндө чүкө оюндарынын ойнолуу эрежелеринде жана чүкө оюндарынын аталыштарында айырмачылыктар бар. Мисалы, түндүк тарапта *Айкүр* чүкө оюну түштүктө *Алчы* деген аталышта белгилүү. *Ханым, ханым, кул жазды* жана *Канымдат (Каным, дат)* оюндары аталышында жана ойноо эрежелеринде айрым айырмачылыктар болгону менен, жалпысынан, бири-бирине үндөшүп турат. Мазмуну боюнча, ойноо эрежелеринде айрым ажырымдар болгону менен, бул оюндар бири-бирине окшошуп кетет. Бирок мындай окшоштуктар сакталган оюндарды бир оюндун эле варианты деп атоо натуура болмок, анткени мында окшоштуктар менен катар эле айырмачылыктар да басымдуу.

Бул сыяктуу айырмачылыктарды этностук кыргыздардын чүкө оюндарынан да көрүүгө болот. Жогоруда сөз болгон 60тай чүкө оюнунун арасында кыргыз тилинин лексикасында кездешпеген аталыштагы чүкө оюндарын кездештирүүгө болот. Мисалы, *ган, дүм, хулиста, панжар* аталыштагы чүкө оюндары Тажик Республикасында жашап жатышкан этностук кыргыздарга тиешелүү. Памир кыргыздарында ойнолуучу ашык оюндарынан *Уруп алды* оюнун алсак, аталган оюн Кыргызстандагы кыргыздардын *чүкө атуу* оюнуна окшоп кетет» [8: 29].

Кыргызстандын бардык аймактарында чүкө оюндарынын ичинен бүгүнкү күндө *Упай* жана *Кан таламай* оюндары кеңири таралган. Бул оюндар жалпы үй-бүлө ойной турган оюндардын катарына кирет. Кээ бир адистер *Кан таламай* жана *Упай* оюндары аталышы эле башка болбосо, бир эле оюн деп айтып жүрүшөт. Ошентсе да, бул эки оюндун жалпычылыктары менен кошо эле айырмачылыктары да арбын. Бул жерде белгилеп кетчү нерсе, чүкө оюндарынын түрлөрүнүн арбын болуусу алардын ар бир аймакта ар түрдүүчө ойнолуусу да таасир эткен, б. а., локалдуу көрүнүштөр тигил же бул чүкө оюнунун варианттарынын жаралышына себепкер болгон.

Кыргыздар XX кылымдын дээрлик жарымына дейре көчмөндүк, жарым көчмөндүк жашоо образын башынан кечирип келгендиктен, алардын негизги чарбасы малчылык болгон. Андыктан малчылыкка түздөн-түз тиешеси болгон чүкө оюндарынын кыргыздарда көп болуусу – мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бул чүкө оюндарынын элдин коомдук-саясий, социалдык-маданий турмушунда маанилүү орунду ээлегендиги менен да мүнөздөлөт. Анткени чүкө оюндары адам баласынын оюн ишмердигинин алгачыларынан болуу менен, элдин узак мезгилдеги турмуштук тажрыйбасын оюн аркылуу чагылдыруунун формасына айланып калган.

Адабияттар:

1. Омурзаков Д, Мусин Ю. Киргизские народные игры. - Фрунзе, 1973.
2. Ратцель Ф. "Народоведение". –СПБ, 1900, т. I.
3. Касенов А. Кыргызские игры и развлечения. - Бишкек, 2004. - 143 с.
4. Тыныбеков А. Кыргыздын улуттук оюндары. / КР УИАнын Кол жазмалар фонду. инв. №134 (342).
5. Игры народов СССР: Сборник материалов, составленный В. Н. Всеволодским-Гернгроссом и др. - М-Л., 1933.
6. <https://revolution.allbest.ru/pedagogics>
7. Kostas Dervenis **Oracle bones DIVINATION 2013**. ISBN-13: 978-1620551011
8. Рысмендеева Н. К. Кыргыз элинин чүкө оюндары (Этнографиялык иликтөө). -Бишкек, 2016. – 176б.
9. <https://www.maam.ru/detskijsad/kazahskie-nacionalnye-igry-asyk.html>
10. Абрамзон С. М. Рождение и детство киргизского ребенка (из обычаев и обрядов Тяньшанских киргизов); Отд. рукописей АН КР, фонд X, инв. 30.
11. Анаркулов Х. Б. Кыргыз эл оюндары. - Бишкек, 1996. - 192 б.
12. Бектенов З., Мусин Ю. Кыргыздын элдик оюндары. - Фрунзе, 1978.
13. Бутанаев В. Я. Будни и праздники тюрков Хонгорая. - Абакан, 2014. - 316 с.
14. Бутанаев В. Я., Верник А. А. Детские игры и спортивные состязания народов Хакасии. -Абакан, 1995. - 200 с.
15. Диваев А. Н. Игры киргизских детей // Туркестанские ведомости. - 1905. - № 152.
16. Кызласов Л. Р. Древнейшая Хакасия. - М., 1986. – 302 с.
17. Тыныбеков А. Жыйнак. 1-бөлүк./Түзгөн Ж. Таштемиров. / КР УИАнын Кол жазмалар фонду. - инв. № 506.
18. Табалдыев К. Ш. Древние памятники Тянь-Шаня. - Бишкек: V.R.S. Company, Университет Центральной Азии, 2011. - 320 с.